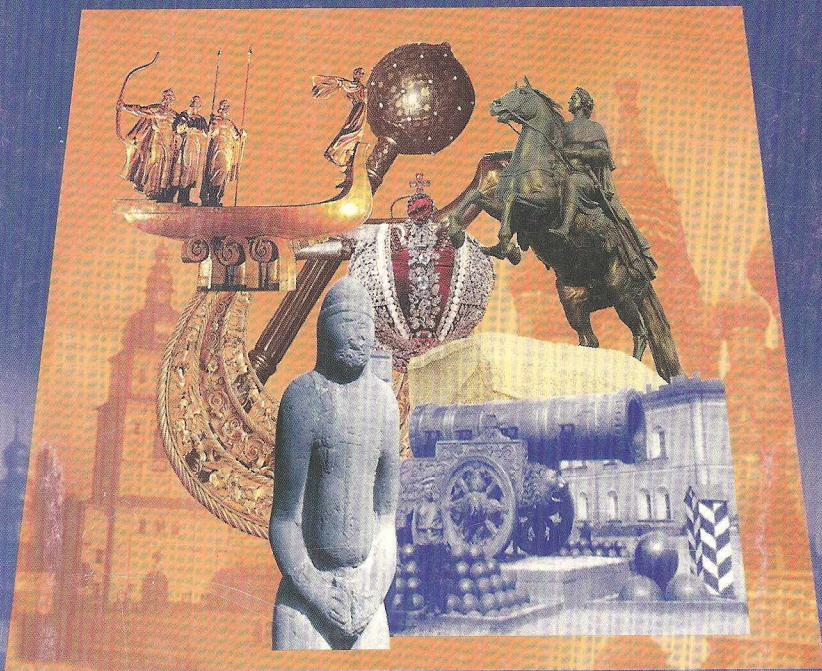

94(477+470)
У45

ЎКРАЇНА І РОСІЯ:

ДОСВІД ІСТОРИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ
ТА ПЕРСПЕКТИВИ СПІВРОБІТНИЦТВА

УКРАЇНЬСЬКА САДИБА КАЧАНІВКА: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОЗБАЧЕННЯ СПОРІДНЕНИХ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ КУЛЬТУР

Вивчення української садибної культури ще недостатньо звертає увагу наших дослідників, але садибна культура України - це частина нашої національної культури, з притаманними для неї характерними рисами, закономірностями, особливостями. Це культура дворянства - панівного класу другої половини XVIII - початку XX ст. XVIII ст. - період, коли українські землі остаточно втратили останні автономні права, а указом Катерини II від 21 квітня 1785 р. українська козацька старшина отримала рівні з російським дворянством права - тобто була поставлена перед дилемою - або вступити до єдиної дворянської корпорації з притаманними для них правилами та стилем життя або залишитися осторонь, тим самим не отримати тих прав панівного класу та втратити ті привілеї, які вони надавали. До 1835 р. майже усі представники колишньої козацької верхівки вже отримали російське дворянство.

З початку XVIII ст., коли після розгрому військ шведського короля Карла XII російські війська остаточно залишилися в Україні, змінюється система українського землеволодіння. В другій половині XVIII ст. почала формуватися система дворянського землеволодіння у формі поміщицького маєтку, феодального поселення: замком або палацом з благоустроєною територією навколо нього (палацово-парковий комплекс), господарчими комплексами, панськими економіями в навколишніх селах та інше.

Такий тип поселення, як поміщицькі маєтки, не був новим для українських місцевостей, подібні маєтки існували ще з часів польсько-литовської доби, але саме наприкінці XVIII ст. вони стали загальним типом маєтків на лівобережній Україні. Одним з них була чернігівська дворянська садиба Качанівка (зараз - Ічнянський р-н Чернігівської обл.). Про Качанівку написано багато газетно-журнального матеріалу, в якому з однієї статті до другої переписуються загальновідомі факти про перебування в Качанівці видатних осіб минулого, але наукових розвідок мало, в основному це публікації загальноісторичного напрямку: М.В.Тарновського "Качановка" [1], Т.П.Каждан "Культурная жизнь усадьбы во второй половине XIX в. Качановка". [6], І.О.Косаревського "Парки України (Прийоми створення паркового пейзажу)" [7], В.Вечерського "Палацово-парковий ансамбль в Качанівці" [3]. Як бачимо, садиба Качанівка не була поза увагою дослідників, але багато питань залишилось осторонь, а зараз взагалі наші історики та мистецтвознавці "соромяться" побачити в палацово-

парковому комплексі Качанівки риси російської культури. Але насправді садиба Качанівка - рідкісний приклад вдалого поєднання, взаємозбагачення двох культур - української та російської. Тому головною метою нашої статті є історія садиби Качанівка як результат взаємозбагачення споріднених східнослов'янських культур. Розглянемо процес формування садиби в історичному розвитку.

З Рум'янцевського опису Малоросії нам відомо, що до 1771 р. на місці садиби ніякого архітектурного комплексу не було, в опису називаються жилі хати, комори, клуні, різні господарчі будівлі, а також невеликі хоромні будівлі [14, 9 (зв.)]. Качанівський хутір граф П.О.Рум'янцев придбав в 1771 р. у секунд-майора М.І.Кочановського, брата відомого співака часів Єлизавети Петрівни Федіра Кочановського. Хутір Кочановських належав до Парафіївського маєтку, який в 1770 р. був пожалуваний графу П.Рум'янцеву за перемогу у війні з Туреччиною. Саме в цей час голова Малоросійської колегії, полководець П.О.Рум'янцев-Задунайський став власником численних маєтків в Україні - Вишеньки, Черешенки, Кочурівка, Ташань, Качанівка, в яких граф побудував палацово-паркові комплекси за проектами відомих російських архітекторів, але безпосередньо керували будівництвом споруд, розбивали парки українські архітектори, серед яких був Максим Климентійович Мосціпанов та його учень Дмитро Григорович Котляревський. Відомості про М.К. Мосціпанова є в журналі "Киевская старина" за 1902 рік [2]. Автор публікації, відомий історик та етнограф О.М.Лазаревський, називає Максима Мосціпанова "першим малоросійським архітектором" [2, 8]. Його доля характерна для того часу. Гетьман Кирило Розумовський в 1759 р. відправив глухівського канцеляриста Максима Мосціпанова на навчання до відомого московського архітектора В.П.Баженова (до 1763 р.) "для dokonчания начатой им архитектурской науки, особенливого его к оной склонности и усердным прилежанием и в начальных пропорциях и композициях приобретенным знанием заслуживает о себе рекомендации" [2, 9]. З 1763 по 1766 рр. він навчався у В.П.Баженова, атестат про навчання підписав архітектор А.Квасов [2, 10], а потім повернувся до Глухова, де його чекав новий керівник - граф П.О.Рум'янцев, який на той час готувався до війни з Туреччиною, тому інженерні та спеціальні знання молодого архітектора були використані графом під час воєної кампанії в фортифікації, М.К.Мосціпанов служив при графі П.Рум'янцеві у чині поручика на посаді флігель-ад'ютанта "ранга капитанского" [8, 17].

Після війни він продовжує військову службу, в 1779 р. вже має чин секунд-майора. Враховуючи те, що будівництво Качанівського палацу йшло саме в цей час, можна зробити висновок, що керувати розбудовою своїх садиб граф П.Рум'янцев-Задунайський доручив своєму підлеглому офіцеру-архітектору. Отже росіянину П.Рум'янцеву

українські садиби за російськими проектами будували українці, додаючи їм неповторні місцеві особливості та властивості. Так було і в Качанівці. П.О.Рум'янцев особисто контролював будівництво: "дом Качановский с флигелями выкрасить сероватою краскою по приложенному при сем абрашику, мебели же в оной и Ташанской сам по приезде определю, где какой быть" [15].

Талант архітектора, фантазія М.Мосціпанова проявилися під час розбивки качанівського парку. 21 березня 1777 р. П.Рум'янцев писав М.Мосціпанову: "Хотелось бы мне, чтоб не упуская удобного времени и в Качановском хуторе начатые вами перспективы, что от одной рощи к другой ведены с правой стороны вплоть к березовой роще, а с левой стороны дороги, что садовником назначена на полуостров" [15]. Таким чином, знаменитий Качанівський парк був створений на основі чудових українських гаїв та особливостях місцевого рельєфу.

М.К.Мосціпановим була використана традиційна схема планування європейських садів: головний палац, прибудовані до нього два флігеля, які утворюють парадний двір-курдонер. До парадного двору йде пряма під'їзна алея, яка починається від брами. Навколо палацу розбивається парк, припалацова частина якого має регулярний характер, більші віддалені частини - пейзажний. Саме такий парк був в Качанівці. Для парку була характерна також велика кількість малих архітектурних форм: скульптури, бесідки різних видів, паркові мостки (деякі з них з оглядовими башточками), зелені театри, вечірні та ранкові "сиділочки" для спостереження сходу та заходу сонця, доріжки у різних рівнях з різноманітним покриттям.

Українська природа, майстерність садівників надала можливість використовувати загальноєвропейські прийоми паркобудівництва: так, столітні дуби стали акцентами - навколо них влаштовувались мальовничі галявини, а спеціальні вісти (проміжок між деревами) дозволяли показати пейзажні картини на відстані.

В Качанівці, як ніде, відчувається витончений смак власників, які сто років створювали тут неповторну атмосферу творчого духовного натхнення, своєрідний духовний мікрокосм, який притягував культурну та духовну еліту суспільства того часу. Тарновські, власники садиби в 1808-1897 рр., а потім Харитоненки, власники Качанівки в 1897-1917 рр., були відомими суспільними діячами, меценатами, колекціонерами, а тому в Качанівському палаці зберігались та експонувались їх знамениті колекції, зокрема - музей українських старожитностей В.В.Тарновського (мол.). Для музею було оформлено спеціальне приміщення на другому поверсі палацу в руському стилі [12, 159].

В дореволюційній та радянській літературі садибу Качанівку часто називають українським або південним Абрамцевим, з чим не

можна погодитися, якщо підходити з цієї точки зору, Абрамцево можна називати північною Качанівкою, тому що культурні традиції маєтку Мамонтових Абрамцево починаються пізніше, ніж Качанівські.

В 40-і роки XIX ст. в Качанівці плідно працював композитор М.І.Глінка, що дружив з Г.С.Тарновським [4, 81-82]; художник В.І.Штернберг, росіянин, але назавжди його прославив український цикл картин, написаних, а потім зберегаємих в Качанівці. Тісна дружба пов'язувала М.І.Глінку і М.А.Маркевича, українського історика та етнографа. Вони зустрічалися не лише в Качанівці, а й у Санкт-Петербурзі. Такі дружні стосунки та співпраця збагачували слов'янську культуру XIX ст., наслідком їх були безсмертні мистецькі твори, які і зараз є гордістю нашої нації.

Заможні власники Качанівки для навчання своїх дітей та родичів запрошували талановитих митців свого часу. Так, за запрошенням Г.С.Тарновського на початку 50-х років XIX ст. в Качанівці жив відомий російський художник О.Я.Волосков, він не лише навчав живопису молодого В.В.Тарновського, а й написав декілька картин, в тому числі загальновідому "За чайним столом в Качанівці", всього відомо три його картини качанівського циклу [5]. Але, на нашу думку, саме йому належить акварель "Григорій Степанович Тарновський на прогулянці", автора якої вважають невідомим. Порівняння "За чайним столом в Качанівці" та акварелі свідчить на користь цієї думки.

В 60-70-х роках XIX ст. в Качанівці бували та працювали не лише митці, в цей історичний період Качанівка була своєрідним штабом проведення демократичних реформ, зокрема селянської та земської, активним учасником підготовки та проведення яких був В.В.Тарновський (ст.). Його гостями було чимало російських чиновників та політичних діячів, багато важливих проєктів було написано в качанівському кабінеті В.Тарновського (ст.). Частим гостем Качанівки був С.П.Голіцин, чернігівський губернатор, з яким В.Тарновський працював в Редакційній комісії в Санкт-Петербурзі.

В другій половині XIX ст. Качанівка була відома далеко поза межами України. Т.Каждан перша записала: "Качановка представляєт більшой интерес и в связи с той ролью, которую она сыграла в сблизении двух культур - русской и украинской. Она была одной из тех расположенных на территории прежней Малороссии усадеб русского типа, где среди прекрасной украинской природы, вдали от официальных художественных кругов, в свободной и непринужденной обстановке встречались деятели русского и украинского искусства, естественно и органично происходило взаимопроникновение идей и мнений, проявлялась некая свойственная каждому данному этапу развития художественной культуры стилистическая определенность" [6, 267].

Другу половину XIX ст. для Качанівки можна вважати періодом взаємобагачення споріднених східнослов'янських культур. Саме в цей період набуває найбільшого розквіту Качанівський палацово-парковий ансамбль, садиба становиться приватним історико-культурним заповідником. Власник Качанівки цього періоду, В.В.Тарновський (мол.), збирає навколо себе кращих людей того часу, створює в своєму родовому маєтку історико-культурний осередок.

В Качанівці буває український історик (росіянин за походженням) М.І.Костомаров, історик Д.І.Яворницький, працює над своїми "Запорожцями" художник І.Ю.Репін, ним же за качанівськими мотивами було написано чимало картин, в тому числі - портрети власників. В 90-х роках XIX ст. частий гість садиби художник К.Є.Маковський, в Качанівці бували художники М.Ге, М.Врубель, В.Орловський, М.Бодаревський та інші. Частими гостями були літератори П.Куліш та його дружина О.М.Куліш, історик О.М.Лазаревський, етнограф В.Горленко, багато інших осіб. Документальним свідченням перебування в Качанівці відомих українців та росіян є альбом "Качанівка" - книга, в якій залишали свої автографи почесні гості садиби. В ній понад 600 автографів, книга зараз зберігається в Чернігівському історичному музеї ім. В.В.Тарновського.

В XIX ст. в Качанівському парку В.В.Тарновським (мол.) було створено пантеон великих українців. М.В.Тарновський писав: "... мій дорогий дядько Василь Васильович мріяв створити ... щось на зразок українського пантеону - перенести і поховати в затінку парку великих людей України: Шевченка, Костомарова, Котляревського, Куліша та ін." [12, 180].

В парку було чимало мармурових або металевих статуй українських визначних осіб - поетів, письменників, учених, художників [13, 145]. Особливим було відношення Тарновських до Т.Г.Шевченка, який неодноразово гостював в Качанівці, з яким власників та їх родичів пов'язували дружні стосунки. І зараз частково зберігся меморіал, створений В.В.Тарновським (мол.) на пошану пам'яті великого українця - Т.Г.Шевченка.

В середині 80-х рр. XIX ст. Качанівка стала останнім притулком для друга Т.Шевченка, талановитого російського художника О.О.Агіна, ілюстратора поеми М.В.Гоголя "Мертві душі". На початку 80-х рр. XIX ст. О.Агін був вчителем малювання дітей В.В.Тарновського (мол.). В.Тарновський запросив його в Качанівку не тільки як вчителя, а й щоб надати можливість працювати. Саме тоді О.Агін сказав: "І в Качанівці воскресне усе, що померкло в душі!" [1, 116], але в Качанівці він раптово помер. О.О.Агін похований в Качанівському парку, але усі наші звернення до урядових установ, російського консульства поки ще не дали результатів - на могилі знаменитого художника немає пам'ятного

знака, навпаки - зараз на цій території "нові українці" планують побудувати комплекс для відпочинку.

Серед тих, хто приїжджав до Качанівки, були люди науки - історики, етнографи, мовознавці, їх зустрічі в Качанівці часто перетворювалися на справжні наукові конференції - обмін думками, спілкування, вивчення документів та книг, обговорення проєктів, в тому числі для журналу "Киевская старина". Часто в 90-х рр. XIX ст. для таких зустрічей В.В.Тарновський (мол.) обирав так звану "хату-пораду", збудовану для дітей неподалік від палацу в плодovому саду біленьку українську хатку під солом'яним українським дахом, перелазом у тині, городом з гарбузами, соняхом; всередині - справжній український посуд, ікони, рушники, лави навколо стін [10, 292]. Усі, хто бачив хатинку, вважали, що її призначення - привчити дітей цінувати народний побут і життя.

"Хата-порада" - унікальне архітектурне спорудження, яке можна віднести до малих паркових форм. З XVIII ст. в парках України і Росії будували штучні споруди - романтичні руїни, молочні будиночки, невеличкі ферми тощо - ця мода прийшла до нас із Франції. В.В.Тарновський (мол.), який був любителем та знатоком паркобудівництва, в центральній частині свого улюбленого качанівського парку побудував саме хату. Така споруда - рідкісний приклад поєднання європейських архітектурних та українських народних традицій, що мала глибокий внутрішній зміст.

Качанівські зустрічі, знайомства знаходили продовження в Санкт-Петербурзі, на вечорах, в салонах, в громадському житті. Творчість українських та російських митців, науковців стала частиною культурного надбання багатонаціональної Російської імперії і світової цивілізації. І зараз в Росії розглядають творчість та особистість таких українців як брати Маковські, І.Рєпін, М.Гоголь, як явище суто російське, а в українських школах творчість М.В.Гоголя вивчають на уроках зарубіжної літератури. Це не помилка - скоріше визнання того, що культура наших споріднених слов'янських народів стала цінним надбанням світової культури.

Отже, знаменитий український історико-культурний осередок Качанівка, в якому спочатку було закладено єдність української та російської культур, їх взаємозбагачення на протязі XIX ст. залишалася таковою. Останнім власником Качанівки з 1897 по 1917 р. був Павло Іванович Харитоненко, меценат, мільонер, підприємець, "цукровий король" України, пристрастний любитель науки, власник великої колекції творів мистецтва.

Досі вважають, що хворий Василь Васильович Тарновський (мол.) був змушений продати качанівку із-за браку коштів на її утримання. Але це не зовсім так. Грошей, дійсно, вже не було, дуже великі кошти

В.Тарновський (мол.) витрачав на свій український музей, благочинну діяльність. Була інша вагома причина - В.Тарновський не бачив серед своїх близьких людей тих, які могли б продовжити його справу, проте він добре знав, що чекає таку збірку архівних та музейних матеріалів, як у нього, а випадку смерті власника. Він сам колись "врятував" від знищення частину архіву Полегик, майно яких після смерті власників було розграбоване. Тому з усіх потенційних покупців він обрав найкращого - П.І.Харитоненка.

П.І.Харитоненко, ставши власником Качанівки, продовжив традиції садиби. Серйозна реконструкція палацу в садибі зробила його ще кращим, за часи П.Харитоненка до Качанівки, як колись, приїжджало чимало гостей. Яскраво висловив свої почуття художник К.С.Петров-Водкін в 1915 р. в листі до дружини: "Шлю тебе поцелуй из этого роскошного местечка, где я сейчас нахожусь. Представь себе благоустроенный парк в 700 десятин с громадными прудами и вековыми деревьями. Дубы, тополя, каштаны, прыгающие с ветки на ветку белки, пруды с аистами, лебедями и лебедятами. А в центре всего этого замок в 76 комнат, переполненных редкой мебелью и произведениями искусства... Вечером мы пошли в рабочий уголок, где у Олив собраны огромные сокровища: не считая дворца для кур, выстроенного Фоминичем, посмотрела бы ты этих чистокровных коней, этих породистых коров, свиней и овец." [9, 181-182].

Дійсно, Олена Павлівна, дочка П.І.Харитоненка, разом зі своїм чоловіком Михайлом Олівим були відомими колекціонерами сучасного живопису, власниками великої колекції мистецьких творів. До Качанівки вони запрошували художників К.Петрова-Водкіна, К.Сомова, Добужинського. В мастках Харитоненка працювали архітектори О.Щусев, О.Білогруд, І.Фомін.

Після смерті П.І.Харитоненка подружжя Олівів продовжувало культурні традиції Качанівки. Вони добре знали ціну та значення своїх мастків та мистецьких колекцій, тому одразу після жовтневих подій 1917 р. М.Олів звернувся до радянського уряду за охороною грамою на садибу Качанівка, яка була отримана в лютому 1918 р. В часи громадянської війни Качанівка була пограбована, процес руйнації тривав й зараз.

Отже, українська дворянська садиба Качанівка, яка зараз має статус національного історико-культурного заповідника, - феномен європейської культури XIX - поч. XX ст. Подальше уважне вивчення історії Садиби, етапів формування її палацово-паркового комплексу, його основних елементів - архітектури, біоценозу парку, прийомів паркобудівництва; соціокультурного розвитку Качанівки як поселення, в якому жили та працювали відомі постаті минулого, має значення не лише для розвитку заповідника "Качанівка", а й для нашої історичної науки.

Література

1. Алтаев А. Памятные встречи. - М.-Л., 1949.
2. Архитектор Мосціпанов // Киевская старина. - 1902. - Т. 77. - С. 8-11.
3. Вечерський В. Палацово-парковий ансамбль в Качанівці // Пам'ятки України. - 2000. - № 1. - С. 7-15.
4. Глинка М.И. Записки. - М., 1988
5. Гончаренко В. Алексей Яковлевич Волосков // Деснянська правда. - 1992. - 23 лютого.
6. Каждан Т.П. Культурная жизнь усадеб во второй половине XIX ст. Качановка. // Взаимосвязь искусств в художественном развитии России второй половины XIX века. - М., 1982. - С. 264-297.
7. Косаревський І.О. Парки України (Прийоми створення паркового пейзажу). - К., 1961.
8. Оглоблин Олександр. Максим Мосціпанов // Пам'ятки України. - 2000. - № 1. - С. 16-19.
9. Петров-Водкин К.С. Письма. Статьи. Выступления. Документы. - М., 1991.
10. Памяти В.В.Тарновского, А.М.Лазаревского и Н.В.Шугурова (к рисунку) // Киевская старина. - 1902. - Т. 78. - С. 282-292.
11. Тарновский М.В. Качановка // Столица и усадьба. - 1915. - № 40-41. - С. 4-12.
12. Тарновський М.В. Василь Тарновський (молодший) // Хроніка. - 2000. - Вип. 19-20. - С. 140-188.
13. Яворницький Д.І. В.Тарновський // Хроніка - 2000. - 1996. - Вип. 16. - С. 139-172.
14. Чернігівський історичний музей (Далі - ЧІМ). - Ал. 334/9.
15. ЧІМ. - Ал. 334/6.

Т. В. Тронько (м. Полтава)

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФУНДАЦІЇ ЖІНОЧИХ СЕРЕДНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ В УКРАЇНІ ТА РОСІЇ (СЕРЕДИНА ХІХ СТОЛІТТЯ)

Звичним явищем на пострадянському просторі стали школи нового типу – ліцеї, гімназії, коледжі. Проте заклади з такими назвами на теренах України і Росії існували ще у ХІХ столітті. Це і зумовило зростання інтересу до історії шкільної справи взагалі і жіночої освіти, зокрема. Дослідники А.В.Говорун, О.А.Грива, Л.В.Применко розглядали педагогічні аспекти проблеми, аналізували причини реформування урядом школи для дівчат [1, 2, 6]. Характеристика жіночої освіти в Росії і в Україні подана у статтях М.Ю.Симонової [12] та Т.В.Сухенко [13]. На разі маємо нагоду звернутися до розгляду організаційно-правових засад фундації жіночих середніх навчальних закладів в середині ХІХ ст., оскільки, за винятком публікації О.Нікітіної [4], цієї проблеми історики не торкалися.

Інститути шляхетних дівчат, перші державні середньоосвітні навчальні заклади для жінок в Російській імперії, почали створюватися наприкінці ХVІІІ ст. В Наддніпрянській Україні вони постали у першій половині ХІХ ст. При заснуванні кожного з них видавалося окреме